

Langs platgetreden paden

De Academische Boekengids 37, februari 2003, pp. 7-8.

Niets is minder waar. Onder die titel heeft antropoloog Anton Blok een woordenboekje van gemeenplaatsen voor aankomende intellectuelen samengesteld. Naar het voorbeeld van Flauberts beroemde *Dictionnaire des idées reçues* is het een inventarisatie van gevestigde opvattingen en staande uitdrukkingen, van frasen die het in elke conversatie goed doen.

Zoals de mening dat mythen altijd een kern van waarheid bevatten. Of de gedachte dat een multiple-choicetentamen eerlijker is dan andere toetsen (om twee voorbeelden aan te halen die op dezelfde bladzijde voorkomen). Het is geen serieus etiquetteboekje voor mensen die willen meetellen, maar een ironische reflectie op de oppervlakkigheid en de domheid van de gevestigde mening. Zijn gemeenplaatsen algemene waarheden of doodoeners die het zelfstandig denken uitschakelen? Door de alfabetische ordening worden de twijfels sterker. Is het wel waar dat oorzaken altijd 'belangrijker zijn dan symptomen'? Of dat knoflook 'het geheim is om jong te blijven'? Of dat 'regeren vooruitzien is'? Op een gegeven moment dringt de verschrikkelijke waarheid van de titel van het boekje tot de lezer door: voor elke gevestigde opvatting geldt dat 'niets minder waar is'. Gemeenplaatsen zijn de taal van de zelfgenoegzaamheid.

Blok wijst er in zijn inleiding op dat voor wetenschappelijk georiënteerde lezers zijn boekje een peiling bevat van de stand van de mondelinge cultuur; het maakt zichtbaar hoezeer de taal het handelen beheerst. Inderdaad is het een soort inventaris van de heersende mening, de 'doxa' van Aristoteles - een overzicht van toepasbare formules die algemeen verstandig gevonden worden, ongeacht de feiten. Zoals de opvatting dat fictie indringender is dan de werkelijkheid (maar de werkelijkheid is, volgens dit woordenboek, ook altijd vreemder dan fictie). Die doxa zit vol tegenspraken, zoals al sinds Aristoteles bekend is - men kan er meestal twee kanten mee op. Het lemma 'feiten' omvat maar liefst vier moeilijk met elkaar te verenigen gevestigde opvattingen waar men zich naar geloven van kan bedienen:

'Feiten: spreken altijd voor zich. Bestaan niet. Allemaal constructies. Je moet nooit achter de feiten aanlopen.'

Wat zegt deze wendbaarheid in opvattingen over onze cultuur? Duidt zij op een postmoderne flexibiliteit of is er vooral sprake van conceptuele verwarring? Het is dan interessant om de lemma's 'recht' en 'onrecht' naast elkaar te zetten:

'Recht: Nooit in eigen hand nemen. Het grootste recht kan het grootste onrecht worden.'

'Onrecht: Moet bestreden worden. Er is veel onrecht in de wereld, maar je moet er oog voor hebben. (Citeer: 'The Law? There is no law. He is the law.')

Met deze opmerkingen kan iemand zonder over recht en onrecht na te hoeven denken, zich inderdaad in tal van conversaties redden, zij het zonder daarin een hoofdrol te vervullen. Maar enige samenhang zit er niet in. Als Onrecht altijd bestreden moet worden, is het dan niet in uitzonderlijke situaties nodig het Recht in eigen hand te nemen? Moet men dan met name het Grootste Recht bestrijden omdat juist dit het Grootste Onrecht kan zijn? Of is Onrecht iets zo onopvallends, iets zo kleins dus, dat men er speciaal naar op zoek moet gaan om het op te merken? Hoeft men het dan ook vrijwel nooit te bestrijden, simpelweg omdat men het niet gevonden heeft? En waarop slaat het Engelse citaat eigenlijk, op het tekortschieten van het recht als rechtsorde of op het kwaad van de tirannieke machtsuitoefening? Deze conceptuele onduidelijkheid komt natuurlijk doordat er, anders dan in een echt woordenboek, van is afgezien om de begrippen van een definitie of van een elementaire omschrijving te voorzien. Zo is recht in onze cultuur een 'verzameling van regels', maar ook 'mensenwerk' en 'het beginsel dat ieder het zijne toekomt (suum cuique tribuere)'. Kies je voor een van die omschrijvingen, dan verandert daarmee ook je omschrijving van onrecht. Hoe precies? Dat vereist denkwerk en daarvoor moet je de wereld van de gemeenplaatsen verlaten.

Bij andere onderwerpen vormen de gepresenteerde gevestigde opvattingen evenmin een coherent begripmatig geheel. Dat is misschien ook de boodschap van dit boekje: hoe meer clichés we ontmaskeren als ongefundeerde kreten (niets is minder waar!), hoe meer we tot de slotsom komen dat van het gangbare gedachtegoed niets meer waar is. (Wie het woord gedachtegoed ook onmiddellijk met Pim Fortuyn associeert, kan bij Blok terecht. Het lemma Fortuyn luidt: 'Zei wat niemand durfde zeggen.')

Met de nodige ironie ontmaskert Blok de clichés die de wereld zijn gewone gangetje laten gaan ('fatsoen moet je doen'), maar dit is niet de enige houding tegenover dit fenomeen. Ongeveer gelijktijdig met het boekje van Blok verscheen een Nederlandse vertaling van de gepassioneerde aanval die de Franse schrijver Léon Bloy honderd jaar geleden uitvoerde op de gemeenplaatsen van de gegoede burgerij van

zijn tijd. Een van de verrassingen van dit buitengewoon leesbare polemische geschrift is dat de gemeenplaatsen van toen nog vrijwel allemaal onder ons zijn; ze hebben dus twee wereldoorlogen overleefd. Het betere is nog altijd de vijand van het goede, armoede is geen schande en zaken zijn zaken - nog altijd. Bloy heeft geen goed woord over voor de burgers die gedachteloos deze frasen hanteren; hij kiest de frontale aanval. Hij hekelt de domheid, de hypocrisie, de lafheid en de wreedheid van de burgers. Zijn aanvalsplan is origineel: Bloy wil bewijzen dat de meest gedachteloos geuite clichés - als men ze letterlijk neemt - een diepere waarheid onthullen. Ze laten zien dat het geloof van de burgers in feite antichristelijk is omdat het materiële daarin de plaats inneemt van het geestelijke. De gemeenplaats Zaken zijn zaken is bijvoorbeeld 'de navel aller gemeenplaatsen, het allerhoogste woord van onze tijd'. Naar de letter genomen vereist dit cliché de meest gestrengte toewijding.

'In Zaken Zijn betekent in het Absolute verkeren. Een man die zich volledig aan zaken wijdt, leeft als een pilaarheilige die nooit afdaalt van zijn zuil. Hij mag geen gedachten hebben, geen gevoelens, geen ogen, geen oren, geen neus, geen smaak, geen tact, en geen lef, behalve voor Zaken. De zakenman kent vader noch moeder, oom noch tante, vrouw noch kinderen, mooi noch lelijk, schoon noch vuil, warm noch koud, God noch duivel. Hij weet absoluut niets van letteren, kunsten, wetenschappen, wetten of geschiedenis. Hij hoeft maar één ding te weten en te kennen: Zaken. (...) Zaken zijn Zaken, net als God God is, dat wil zeggen buiten of boven alles, het Onnaspeurlijke, het Onbewijsbare, het Onbegrensde, zo groots dat men maar deze Gemeenplaats hoeft te uiten om alle knopen door te hakken, om ogenblikkelijk alle bezwaren, alle klachten, alle smeekbeden, alle woede, alle verontwaardiging en alle verwijt de mond te snoeren. Als men deze Vijf Lettergrepen uitspreekt is alles gezegd, alles beantwoord en is er geen enkele hoop meer op een Openbaring.' (p. 22)

Deze passage geeft een indruk van de gedreven stijl die Bloy hanteert. Alhoewel die voortkomt uit zijn christelijke overtuiging, spaart hij zelfs de Kerk niet, zo blijkt uit het stukje over de gemeenplaats *Wet is wet*. Bloy vertelt een aandoenlijk verhaal over een ouderwets christelijk gezin dat een deugdzaam en vroom leven leidt, vol van devotie voor de paus. Maar het noodlot treft hen: de vader wordt geplet in een machine onder de ogen van een baas die geen enkele verantwoordelijkheid neemt. Het gezin kan de huur niet meer betalen en wordt door de zaakwaarnemer van de hen onbekende huiseigenaar op straat gezet. Wie was die onbekende huiseigenaar? Juist, een vertegenwoordiger van de Heilige Stoel. Bloy merkt op: 'Ja, Allerheiligste Vader, wet is wet en ze staat aan uw kant.' Bloy heeft, wat je noemt, 'oog voor onrecht' en aarzelt niet de Kerk - die gedreven zou moeten zijn door christelijke normen en waarden - aan te klagen.

Is Blok de ironische beschouwer en Bloy de gedreven aanklager, er is nog een derde houding tegenover gemeenplaatsen mogelijk, en in zekere zin komt die al bij Bloy naar voren. De gemeenplaats is niet alleen de in het veelvuldige gebruik gesleten uitdrukking van de gevestigde mening, niet alleen maar stoplap of dooddoener, maar ook het verbale restant van een oude waarheid. De gemeenplaats *Zoals het hoort*, die lofzang op het conformisme, die de burger voorschrijft zich in al zijn gedrag naar anderen te voegen, wijst volgens Bloy op een verdrongen waarheid. 'De Gemeenplaats die ons hier bezighoudt drukt met uitzonderlijke kracht de evangelische boodschap uit van de volmaakte Eenheid: Sint unum, sicut et nos. (Opdat zij één zijn gelijk als wij; Johannes 17:11 en 22).' Om deze verdrongen boodschap op te graven, is het nodig om de ideeëngeschiedenis van de betrokken uitdrukking in kaart te brengen. Dat brengt ons bij de humanistische traditie die vanaf de Renaissance getracht heeft encyclopedische kennis te verwerven, in de verwachting in oude bronnen overwegingen te vinden die blijvend van waarde zijn. In die traditie is de becommentarieerde spreekwoordenverzameling, of *Adagiorum opus* van Erasmus (1536) van groot belang. Onlangs verscheen in Engelse vertaling een fraaie selectie.

Erasmus is de gewetensvolle encyclopedist die met enorme eruditie de geschiedenis van een bepaalde uitdrukking traceert en alle varianten bespreekt die in de klassieken op die uitdrukking te vinden zijn, om daar nog eigen bespiegelingen aan toe te voegen. Een spreekwoord dat op het eerste gehoor een gemeenplaats is en evenzeer routineus kan worden gebruikt, komt door deze behandeling tot leven; het wordt een 'topos', oftewel een plaats waar betekenissen samenkomen. Over elk spreekwoord schrijft Erasmus een (meestal kort) essay. De topoi vermenigvuldigen zich, de plaatsen waar wijsheid gehaald kan worden, breiden zich uit. De totale verzameling beslaat uiteindelijk maar liefst 4151 adagia. Wie hierin leest of zelfs maar bladert, ziet telkens deuren opengaan naar onbekende vergezichten. De adagia van Erasmus hebben precies het omgekeerde effect als gemeenplaatsen, zij prikkelen namelijk wel de verbeelding.

Een voorbeeld, weer ontleend aan de sfeer van recht en onrecht: het adagium *Summum ius, summa iniuria* (Het grootste recht is het grootste onrecht). Inderdaad, het komt ook bij Blok voor in zijn clichéverzameling. Maar bij Erasmus krijgt dit rechtsprincipe diepgang. Eerst geeft hij een omschrijving van de betekenis. 'Het hoogste recht is het hoogste onrecht wil zeggen dat mensen nooit zover van het pad van de rechtvaardigheid afdwalen als wanneer zij zich het meest toegewijd aan de letter van de wet houden.' Dan geeft Erasmus de historische context aan waarin het adagium opgeld deed. Het werd namelijk gebruikt in de rechtspraktijk en met name in de rechtsgeleerde discussies over de interpretatie van wetten. Het 'grootste onrecht' is in die context een houding waarin men uitsluitend naar de woorden van de wet kijkt, naar wat er letterlijk staat, en geen acht slaat op de intentie van de wetgever en het doel van de wet. Erasmus geeft vervolgens een traditionele (maar vergeten) metafoor. 'De woorden van de wet zijn de huid van de wet.' Wat betekent die vergelijking eigenlijk? Erasmus laat het aan de lezer om hierover na te denken.

Laat ik de metafoer zo interpreteren: de woorden van de wet zijn een oppervlakteverschijnsel dat het levende recht (het organisme van het recht) bedekt en daarin een (belangrijke) functie heeft, maar die functie moet men niet overdrijven. Erasmus citeert vervolgens Cicero die in zijn *Pro Murena* een briljant voorbeeld geeft van een pedant redenerende jurist. De lezer wordt op dit punt als het ware uitgenodigd zijn Cicero uit de kast te halen en de aangegeven passages nog eens na te lezen. Hierna volgen enkele korte verwijzingen naar Romeinsrechtelijke rechtsgeleerden die het adagium eveneens gebruikten. Erasmus eindigt met een cryptische verwijzing naar Seneca, die de stelling verkondigt dat het kwaad bij mensen niet in de diepte huist, maar integendeel aan de oppervlakte van het hart. Wat heeft dat ermee te maken? Erasmus eindigt abrupt. Commentator Barker denkt dat de metafoer van Seneca hier simpelweg niet op zijn plaats is, maar ik denk dat Erasmus aan het einde van zijn opsomming van de cultureel verankerde kennis over de gemeenplaats teruggrijpt op de metafoer van de wet als organisme, en de open vraag voorlegt of ook mensen niet soms hun grootste fouten begaan door oppervlakkigheid. Een fantastisch slot kortom, en dat van een essay dat slechts twee alinea's beslaat.

Zo komen we uit bij drie houdingen tegenover de gemeenplaats: de ironische, de gedreven kritische en de encyclopedische. In onze cultuur is die laatste houding op de achtergrond geraakt. Wie een oud gezegde hoort, denkt niet meer aan de wijsheidstraditie waar de humanisten op voortbouwden, maar haalt zijn postmoderne schouders op. Toch kan het ironisch perspectief niet zonder de gedreven kritische en encyclopedische blik. Bloks verzameling gemeenplaatsen heeft een vervreemdend effect: niets is nog wat het is, niets is meer waar. Onderdampeling in de encyclopedie van Erasmus heeft een heel andere uitwerking. Men wordt geraakt door de subtiliteit van de redeneringen achter de gangbare formules (zoals die over het grootste onrecht en het grootste recht) en zegt bij zichzelf: niets is méér waar.

Willem Witteveen is hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Universiteit van Tilburg.

Besproken boeken:

Anton Blok, *Niets is minder waar. Woordenboek voor aankomende intellectuelen*. Amsterdam: Prometheus 2002, 141 blz., € 14,95

Léon Bloy, *Huilen met de wolven in het bos. Gemeenplaatsen*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep 2002, 128 blz., € 16,95

The Adages of Erasmus, selected by William Barker. Toronto: University of Toronto Press 2001, 405 blz., € 32,50